

Холод Володимир

ТОТАЛІТАРИЗМ – ВІНЕЦЬ ПАРАПОЛІТИКИ

У статті розглядаються ідеологічні прояви, соціальна мета та технології тоталітаризму, починаючи з їх обґрунтувань у класичній політичній думці.

Феномен парapolітики означає, на думку автора, пояснення в широкому розумінні Who is Who в політиці за ступенем шкоди, яка завдається суспільству, тобто – це політика в асоціальній якості. Предмет парapolітики виходить із помилкових теоретичних конструкцій, які базуються на сумнівній методології. Вона передбачає використання ірраціональної технології, що зумовлює невідворотні соціальні збитки¹. Саме в цьому розумінні вона пов'язується з тоталітаризмом та механізмом його влади.

Парадигми ідеї “всеосяжності” влади багатолікі і належать до різних дослідницьких епох. Платон, Гегель і Маркс, стверджує англійський філософ і епістемолог К.Поппер у праці “Відкрите суспільство і його вороги”, були основними авторами доктрини тоталітаризму. Вона проходить через усю історію людства й у будь-який момент може становити загрозу на його шляху до “відкритого суспільства”². Ідея тотальності влади одвічно пов'язана з малим соціальним простором і обмеженістю його ресурсів; у ностальгії з “золотим століттям” Платон оспівує якість правління богів і водночас відзначає, що в житті суспільства був статок, не було воєн, розбратів і розбоїв. У цьому додержавному неполітичному співіснуванні справедливість як надання належного кожній людині забезпечувалася колективним божественним промислом; боги регулювали спокуси людей, вносили гармонію в їхнє співіснування. “...Дотримуючись справедливості, – пише Платон, – ми, щоправда, не будемо покарані богами, але втратимо вигоди, які могла б принести нам несправедливість”³.

Слово “вигода” у його подальшому міркуванні про земне співіснування людей конкретизується у “матеріальні турботи”, які є головною рушійною силою поведінки людей у державному співжитті.

Платонові належить відоме класичне визначення політики: це — *мистецтво жити разом, мистецтво єдності у множинності*. Згодом воно “надбало” такого довизначення: *політика — мистецтво досягнення можливого*.

Поняття “мистецтво” у соціальних науках представлено двома словами із двох класичних, а тепер “мертвих” мов — латинської і давньогрецької. Латинською мовою *ars* — “мистецтво”, але це є похідне людської діяльності, елемент творчої культури. Воно спрямоване до внутрішнього світу людини — її інтелекту, емоцій, світоусвідомлення. Грецькою *techne* також означає “мистецтво”, “майстерність” і вона є похідною діяльності людини, але спрямована на засвоєння об’єктів матеріального світу. Це також сукупність навичок і прийомів у тому чи іншому виді діяльності людей як певна технологія.

На наш погляд, божественному правлінню відповідає *ars*, земному — *techne*. Зміст божественного *ars* визначався у наданні кожному по мірках належного, яке не набуло свого технічного виміру в ідилічному співіснуванні людей. Але у божественне правління входило складовою й “*techne*” у тому вигляді, як це зображено Платоном. Боги “карали”, причому обсяг і якість покарань не викликали неприйняття у підопічних. Проте в самому сполученні обох елементів божественного правління вже можна побачити контури *techne*, для якої не вистачало “соціального аргументу”. Ним пізніше стали “матеріальні турботи”, які в міру майнового розшарування суспільства трансформувалися у чітко окреслені інтереси: суспільство перетворювалось у політичне і об’єктивно потребувало *techne* у регуляції своїх внутрішніх відносин. Причому у міру розвитку “егоїзму інтересу” технічний елемент або політична технологія перетворювалися у домінуючий засіб регуляції. Неминуче “псування людської природи”, відповідно до Платона, буде

підривати будь-яку державу⁴. Інакше кажучи, збільшення людського егоїзму, сконцентрованого на матеріальному (інтересі, власності й т. д.), буде неминуче витіснити елемент *ars* – необразливий у своїй примирливій первісності й замінити його елементом *techne* з перевагою в останньому примусової силової технології. Правління ідеальної аристократії не спроможне впоратися із завданням утримання *ars*; самі правителі піддаються впливу “егоїзму інтересу”: замість розумної основи (а це і є основа *ars*), у суспільстві й державі починає панувати “лютий дух”.

Намагаючись повернутися до результатів панування розуму в правлінні, але вже на земній основі, Платон віддає реалізацію правління зменшці правителів – філософам. Вони, виходячи з кращих спонукань, перетворюють своє правління у реалізацію розумної *techne*, безваріантної для “жадаючого стану”, у якому накопичується “егоїзм інтересу”. Це вже “чиста” технологія керування, звернена до “живого об’єкта”. В обох проектах Платона абсолютизується примусова комунальність в рамках безапеляційної законності й цілепокладання, затверджуваних “партією філософів”. По суті, це є матеріалізація ідеї тотальності, декорованої в переваги пріоритетів загального над частиною. Це є теоретичне джерело й аргументаційна основа для наступних обґрунтувань “ощасливлення” суспільства ... без участі в цьому процесі самого суспільства.

Тоталітарна модель Платона ґрунтувалася на малому соціальному просторі й обмеженості його ресурсів. У другому проекті Платон вже визначає кількість громадян ідеальної держави. У першому проекті він фактично обмежується масштабами поліса, а в обох ігнорує демографічний ресурс влади, не поєднуючи її з “громадянами”.

На практиці такий тоталітаризм “мрії” не міг увінчатися успіхом, оскільки для нього не було передумов у самому суспільстві і він розходився з ментальністю тодішніх одноособових правителів. Аскетизм філософського правління не влаштував гедоністично налаштованого правителя Сіракуз, до якого

звернувся зі своїм проектом Платон. Він виставив вченого на невільницький ринок.

Ідея всеосяжної тотальної влади припускала неминучу уніфікацію життя людей, розширення масштабів і обсягів проникнення влади у суспільство.

“Утопія” Т.Мора – “крок уперед” у порівнянні з “Державою” Платона. Утопія – республіка, вона управляється виборними посадовцями, яких піддані називають “батьками”. Все соціальне життя регулюється державою. В “утопії” немає ніякої приватної власності і грошей, а загальна трудова повинність – основа господарства. Усі зобов’язані відробити 2 роки у сільському господарстві, після чого вони переселяються в одне з 54 міст острова, великих й чудових; мова, моральність, установи й закони в них цілком однакові⁵.

Рівномірність розподілу населення регулюється державою шляхом масових переселень. В утопічному суспільстві панує одноманітність і стандартність способу життя, зокрема, верхній одяг становить плащ однакових кольорів на всьому острові⁶. Продукти споживання всі “мешканці утопії” одержують у суспільних сховищах, причому кожний може брати за потребою. У загальних трапезах беруть участь усі добровільно, але “...кожною кращою стравою обносять насамперед усіх старійшин, місця яких окремо визначені...”⁷.

Відзначимо, що життя мешканця Утопії має проходити на очах в усіх. Держава неухильно стежить за дотриманням цнотливості до шлюбу й за взаємною вірністю чоловіка й жінки. В Утопії “цікава” рівність: від трудової повинності звільняються чиновники й ті, кому постановою чиновників надає назавжди це звільнення для ґрунтового проходження наук. Із цього стану вчених вибирають послів, духівництво, траниборів (вищих чиновників) і, нарешті, самого главу держави⁸. Якщо зрівняти це з іншим місцем опису Утопії: “в більшості кожний виростає, навчаючись батьківському ремеслу”, то виникає відчуття про замкнутий стан, майже касту, у руках якої перебуває керівництво державою. Що стосується іншої маси населення,

то про неї Мор висловлюється презирливо під маркою того, що закони мають бути простими і не потребувати складного тлумачення: “Простий народ з його низькою кмітливістю неспроможний дійти до таких висновків, так йому й життя на це не вистачить, тому що він зайнятий здобуванням харчу”⁹.

Ця картина рівності руйнується, коли дізнаємося, що життя в Утопії значною мірою ґрунтується на рабстві.

І все-таки “Утопія” дає варіант помірної тотальності: ми не зустрічаємо в ній скасування родини, ідеї спільності дружин, державного виховання дітей у відриві від батьків. Але найбільш характерна риса цього опусу складається в чітко окресленій лінії дискримінації, проведеної між формально рівними мешканцями острова. Якщо у Платона повністю відсутня “соціальна мобільність” для “жадаючого стану”, то пересічним “утопійцем” відмовлено в соціальному сходженні менш категоричним способом. Вони мають активне, але позбавлені пасивного виборчого права.

Обсяги *techne* у Мора розширюються: загальність зрівняльно-примусових технологій не потребує вузького простору. “Батьки”-правителі перебувають у тіні, але їх патронажно-регулююча присутність відчувається повсюдно й постійно в малому й головному. Ця ненастирлива всезагальність влади робить майже непомітними прояви *techne* й розрахована на лояльність мешканців міст. Але тут також немає чернечого аскетизму: у світогляд “утопійців” закладене визнання задоволень вищою метою життя. Воістину, радій у дозованому благополуччі.

Т. Кампанелла у творі “Місто Сонця” посилює технологію тотального керування, але припускає колегіальність і “невизначний” республіканізм. Посаду верховного правителя у нього займає найбільш вчений мешканець міста, який знає історію всіх народів, їх звичаї, релігійні обряди, закони¹⁰. Правитель Сонце – Метафізик – займає свою посаду, “доки не знайдеться такий, хто виявиться мудрішим за свого попередника і більш здібним до керування”¹¹.

Поряд з Метафізиком знаходяться три співправителі – Пон, Сін і Мор, що означає Міць, Мудрість і Любов. Між ними

розподілене керування головними сферами життя. Метафізик радиться з ними, але з усіх важливих питань тільки він виносить остаточне рішення. Існує Рада, до якої входять усі громадяни віком за 20 років, але у неї тільки дорадчий голос. Визначені на Раді кандидати на посади затверджуються на зборах посадових осіб, а надалі – чотирма головними правителями. І, нарешті, залишається незрозумілим вислів: “посадові особи змінюються згідно з волею народу”, зміст його не роз’яснюється. Це і є “не-виразний” республіканізм, оскільки існує суцільна низка ієрархічних посад формально “знизу-догори”, але за обов’язкового верховенства Метафізика.

Основою соціального устрою міста є спільність усього життя, яке контролюється адміністрацією.

Примітивізація побутового боку життя соляріїв (мешканців міста Сонця), як і у Мора, проявляється у спільному харчуванні, при цьому “посадові особи отримують більші й кращі порції”¹². Відзначимо, що “удосконалені” солярії на посадах у тоталітарних режимах ХХ сторіччя вимагали для себе більш солідне “соціальне меню”.

У соляріїв виробництво засноване на загальній трудовій повинності, при цьому рабів, захоплених на війні, вони або продають, або використовують для важких робіт поза містом¹³. У цій фразі три припущення: солярії воюють; вони захоплюють рабів; раби піддаються дискримінації в праці (тоталітарні режими ХХ століття здійснювали агресію “зовні” і також використовували працю ув’язнених у концтаборах – *В. Х.*).

Солярії зобов’язані працювати по 4 години щоденно, щоб не обтяжувати державу надлишками; причому, солярії працюють загонами на чолі з керівником – усі керівники загонів, жіночих і чоловічих, десятники, напівсотники і сотники становлять наступний після ради чотирьох правителів адміністративний орган у місті. У розділі про судочинство говориться: “...оскільки вони завжди ходять і працюють загонами, то для викриття злочинця потрібно п’ять свідків...”¹⁴. Звідси можна зробити висновок, що поділ на загони фактично триває і після

відбуття трудової повинності (будь-який тоталітарний режим має потребу в інституті інформаторів – В. Х.).

Уніфікація життя соляріїв простягається й далі, до однакового одягу, що відрізняється лише невеликими відмінностями в довжині плаща (“чорносорочечники” і “коричневосорочечники” віддавали перевагу уніформі одного кольору, що рекомендовано й соляріям – В. Х.).

Т.Кампанелла детально описує, як відбуваються свята, художнє *ars* у нього строго регламентоване.

Ars amandi – “мистецтво любові” – також поставлене під контроль держави.

Народження дітей у середовищі соляріїв порівнюється з вирощенням худоби: “...виробники і виробничниці підбираються найкращі за своїми природними якостями, відповідно до законів філософії”¹⁵ (зовсім за рецептами виведення кращої породи у нацистів – В. Х.).

Виховання дітей перебуває в руках у держави: начальниці є піклувальницями дівчаток, а начальники – піклувальниками хлопчиків, їх також розділяють на загони. Після навчання молоді люди одержують посаду – кожний за вказівкою свого вождя й керівника (щось подібне відбувалося з вихованням “гітлерюгенд” у нацистській Німеччині – В. Х.).

Тотальний контроль є неефективним без рафінованої системи покарань. Кампанелла це ясно усвідомлює і докладно описує її; при цьому судова влада не відділяється від адміністративної; всі головні майстри є суддями, а виконання смертного вироку відбувається тільки руками народу, який “вбиває або побиває камінням...” (у сталінських репресаліях у головних майстрів було безліч помічників, але думка мас залучалася як публічне викриття “ворогів народу” – В. Х.)¹⁶.

Ми поверхово торкнулися джерел тоталітарної ідеї в її первісно-концептуальній якості, не поєднаній із соціальною практикою. Тоталітарні моделі держави надалі ставали наслідком зростаючої спокуси інтегрувати політичне в соціальні утопії. М.Бабеф, А.де Сен-Симон, Ж.-Ж.Руссо, Ф.Ніцше, В.Ленін,

Ж.Сорель і ціла низка мислителів у різній змістовній формі переходили від утопії до обґрунтування технології придушення – індивідів, класів, суспільства. Праці А.Шикльгрубера і Ж.А.Гобіно розвинули тоталітарну ідею до обсягів анігіляції людських рас.

Прогресуючою закономірністю в їх розвідках став відхід від примітивного антропоцентризму ідеї тотальності до вульгарно-соціологічних обґрунтувань тоталітарної технології як наддинамічної, максимально ефективної й соціально результативної.

Критикам тоталітаризму довелося потрапити у ситуацію “інтелектуального ускладнення”, коли первісну ідею, модифіковану технологічними проявами, потрібно було зводити до рівня теоретичного абсурду.

Як бачимо, для цього були потрібні нетрадиційні академічні засоби. Їх опоненти не надавали їм зрозумілого теоретичного матеріалу для спростування у категоріях змагальних ідей. *Тоталітаризм є пухка система ідей та ідейок, найчастіше ірраціональних, звернених до підсвідомості певних категорій людей.* Він є наднаціональним за своєю сутністю, але національно конкретним у кожному окремому практичному змістовному прояві. Найвиразнішим проявом тоталітаризму стали його національно-особливі технології: вони “яскраві”, колоритні, у чомусь неповторні, національно-специфічні. Це провокує та породжує спокусу заглибитись у статистичну констатацію його форм, засобів, прийомів і т.д.

Пізнавальна інтрига тоталітаризму є обернено пропорційною ступеню розвитку його технології. Чим більше рафіновані технології обробки суспільної думки, а постановники-сценаристи тоталітарних технологій звертають їх до певних реципієнтів-маргіналів, декласованих станів, “масової людини” і т.д., тим менше місця залишається для удосконалення тоталітарної теорії.

Прояви цих технологій в найближчому майбутньому є досить ймовірними, оскільки вплив будь-яких ідеологій буде слабшати й поступатися місцем прагматизму в його утилітарному

сенсі. У найближчі 20–30 років у країнах, що розвиваються, підсиляться процеси декласування. Вони пройдуть свій пік модернізації, а її соціальним наслідком стане нагромадження протиріч у посттрадиційному суспільстві. Це суспільство неминуче буде переживати соціальну драму “відображеної модернізації”. У багатьох країнах Заходу, що пройшли “оригінальну” модернізацію, вибухали кризи, які так чи інакше сприяли поживленню тоталітарних тенденцій. Нагадаємо: італійський фашизм і німецький націонал-соціалізм “вирощені” у західних регіонах.

Не втрачають своєї “значущості” передумови тоталітаризму – індустріальна стадія розвитку суспільства, колективістсько-механістичний світогляд, психологічна незадоволеність людини атомізацією суспільства у індустріальну епоху, соціально-економічні кризи. Його соціальна передумова – маргінальні групи – проміжні стани, що не мають стійкого положення у соціальній структурі та стабільного середовища перебування, що втратили культурну й соціально-етнічну ідентифікацію, потенційно закладена у будь-яке суспільство, що модернізується.

Поява таких передумов дуже ймовірна у цих країнах, але саме в них зазнає “огрубіння” тоталітарна ідея, а пріоритети будуть віддані “психо-терапевтичним” засобам маніпуляції підсвідомістю “нової” генерації маргіналів і люмпенів. Для цього не знадобиться рафінованість самої ідеї: образ “зовнішнього ворога” – ініціатора соціальних негараздів у цій групі країн уже нині є відбитим у підростаючої генерації. Вкрай негативна реакція на глобалізацію може виразитися у формі неототалітарного вибуху на периферії капіталістичного світу. Спростування тоталітаризму не несло в собі прогностичних можливостей. Так, К.Поппер ще у 1942 р. у праці “Відкрите суспільство і його вороги” цілком правомірно тлумачить джерело тоталітарного феномена у двох доктринах – “історизму” і “утопізму”:

- історизм означає будь-яку доктрину, що намагається представити історичний рух як невблаганну й передбачувану

послідовність етапів, що ведуть до рятівного завершення людської історії;

- утопізм означає таку ідеальну модель суспільства, що ставить метою його радикальну трансформацію й створення зовсім нового ладу.

- панування марксизму веде до відновлення “закритого суспільства” з його різними табу, “тоталітарною безвідповідальністю” індивідів, тиранією та сильною владою, що контролює і нівелює інтереси й переконання¹⁷;

- інститути демократії забезпечують зміну правління мирним шляхом, а інститути тиранії – насильницьким¹⁸.

Але це є тільки констатація, а до тоталітаризму варто ставитись у теоретичному плані профілактично заради конкретного прогнозування його передумовних основ, які можуть з'явитися як вторинний продукт будь-якого кризового соціального розвитку.

Можна накликувати на себе вогонь критики твердженням, що навіть “доглянуте” цивільне суспільство може стати заручником того, що відбувається у “далекому” соціальному середовищі: резонанс деформованого розвитку у світі, що змінюється, – непрямий “зоні ризику” для постіндустріальних країн – в змозі викликати у них орієнтацію на “сильну” владу.

Загальні констатації, навіть із домішкою науковості, логічні, але занадто умоглядні, звернені до потенційних носіїв тоталітарної ідеї майбутнього (для них вона стане осучасненим стереотипом минулого), будуть мати незначний ефект.

Щонайменше два припущення потребують уточнення.

Перше припущення: “в основі тоталітаризму лежить не суспільний, а духовний досвід, певний світогляд”¹⁹, може бути віднесене до “минулого” тоталітаризму; для неототалітаризму базовим моментом стане конкретний соціальний досвід, доповнений запозиченим набором “апробованих” ідей; це буде, скоріше, кон'юнктурне світосприйняття, яке відкидає “виворотні цінності” нинішньої цивілізації. *Майбутнє парapolітики – за множинними проявами антицивілізаційного фундаменталізму*

на тотально-терористичній основі. Ісламський тероризм є конкретним проявом парapolітики.

Друге припущення: “існує внутрішня раціональність тоталітаризму, що “може” призвести в різні періоди й у різних місцях до появи подібних типів суспільства”²⁰ також сумнівне: тоталітаризм, як і будь-яка ідеологія, несе у собі елемент ірраціонального, але цей елемент у складі тоталітаризму є абсолютно переважаючим. Саме він зумовить “появу у різні періоди і у різних місцях подібних типів суспільства”, з чим можна погодитися. Можлива поява однакових типів суспільства за критерієм їхньої ірраціональності. При цьому можна припустити наявність мінімуму логіки у неототалітаризмі.

Тоталітарний режим – це ідеологічне обґрунтування + технологія. Обидва компоненти зазнають змін: ідеологія тоталітаризму є демагогічною й модифікується: нацисти впроваджували “опитування” суспільної думки, але це не змінювало ідеологічне обличчя нацизму. Ідеологія тоталітаризму є відносно статичною, а технологія, навпаки, є надзвичайно динамічною. Жонглювання гаслами – це камуфляж, нарощування терористичної присутності тоталітарної держави у суспільстві – це є проявом його “невмирушого” змісту.

Будь-яка держава є потенційно тоталітарною, і ніяка антиоталітарна ідеологія не стане вирішальною перешкодою на шляху перетворення держави в антисоціальну силу.

І.Ільїн також відходить від адекватної оцінки тоталітаризму. Він запевняє, що “тоталітарний режим не є ані правовим, ані державним режимом. Створений матеріалістами, він тримається на тваринних і рабських механізмах “тіла-душі”: на загрозливих наказах наглядців над рабами; на їх довільних розпорядженнях”²¹.

По-перше, цей режим є адекватним певному стану суспільства і виникає не за довільним замовленням “наглядців над рабами”: він є, за висловом А.Дж.Тойнбі, “реакцією на виклики середовища”. Треба порушити питання про те, що зумовлює таке середовище. Середовище у цьому випадку є первинним

чинником, а виникнення тоталітарної держави є вторинним “обумовленим” чинником.

По-друге, тоталітаризм є конкретна держава, хоча вона свою *techne* спрямовує дійсно “рабським механізмом”.

По-третє, вона не є соціально-гіпнотичною машиною, як стверджує Гльїн; таке припущення принижує значущість тоталітарної ідеології; це інша крайність і суперечить “внутрішній логіці тоталітарної ідеології” в устах Х.Арендт. Будь-який соціальний гіпноз є неможливим у його абсолютній ефективності без наявності відповідної йому інтелектуальної якості сприйняття у об’єкта гіпнозу.

По-четверте, Гльїн спростовує самого себе, визнаючи, що “сутність тоталітаризму полягає не стільки в особливій формі державного устрою...скільки в обсязі керування: цей обсяг стає всеохоплюючим”²².

Але цей “обсяг керування” вимагає структур, зосереджених у єдиному технологічному ланцюжку і інтегрованих “завданнями” тоталітарної політики. Ідеологічний чинник у цьому разі відіграє “стартово-підлеглу” роль: мінімум тоталітарної ідеології впроваджується у споживне середовище й надає імпульсів “людині маси”, яка не здатна засвоїти її максимальні обсяги.

Технологія (techne) розвивається за законами відповідності ступеня ефективності її реалізації примітивізованам маргінально-люмпенізованого суспільства.

---

¹ Холод В.В. Феномен парapolитики: идеи, свершения, социальные результаты. – Сумы: Университет. книга, 2004. – С. 5–14.

² Popper K. The open society and its enemies. Vol. 1–2. – L., Routledge, 1945. – Vol. 1. – P. 113; Vol. 2. – P. 49; Popper K. The poverty of historicism. 2nd ed. – L., Routledge and Paul, 1960. – P. 90.

³ Мыслители Греции. От мифа к логике. – М.: ЭКСМО-ПРЕСС, Харьков: ФОЛИО, 1999. – С. 138.

⁴ Там само. – С. 344–438.

⁵ Мор Т. Золотая книга, столь же полезная, как забавная, о наилучшем устройстве государства и о новом острове Утопия // Утопический роман XVII–XVIII вв. – М., 1971. – С. 77.

- ⁶ Там само. — С. 87.
⁷ Там само. — С. 91.
⁸ Там само. — С. 86.
⁹ Там само. — С. 116.
¹⁰ Кампанелла Т. Город Солнца // Утопический роман XVII—XVIII вв. — М., 1971. — С. 152.
¹¹ Там само. — С. 153.
¹² Там само. — С. 155.
¹³ Там само. — С. 169.
¹⁴ Там само. — С. 177.
¹⁵ Там само. — С. 160.
¹⁶ Там само. — С. 176.
¹⁷ Popper K. The open society and its enemies. Vol. 1—2. — L., Routledge, 1945. — Vol. 1. — P. 113; Vol. 2. — P. 49; Popper K. The poverty of historicism. 2nd ed. — L., Routledge and Paul, 1960. — P. 90.
¹⁸ Popper K. Conjectures and refutations. The growth of scientific knowledge. — L., Routledge and Paul, 1963. — P. 344.
¹⁹ Бодуен Жан. Вступ до політології. — Київ: Основи, 1995.
²⁰ Там само.
²¹ Ильин И.А. Наши задачи: В 2 т. — Т. 1. — Москва, 1992. — С. 95.
²² Там само. — С. 94.